ІНСТРУМЕНТАЛЬНА ТА РЕАКТИВНА АГРЕСІЯ: КРИТЕРІЇ РОЗМЕЖУВАННЯ І ПРОБЛЕМА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ НА ПРАКТИЦІ

Ласкорунська Є. К., Київський університет інтелектуальної власності та права

DOI: 10.53672/ej.6.2026.03.02 Check for updates

Анотація. Авторка аналізує психологічні критерії розмежування інструментальної (проактивної) та реактивної (ворожої) агресії та проблеми застосування цієї дихотомії в оцінюванні насильницьких злочинців. Реактивна агресія виникає як безпосередня відповідь на провокацію чи фрустрацію і супроводжується гострим емоційним збудженням, тоді як інструментальна є цілеспрямованою, холоднокровною поведінкою, спрямованою на здобуття зовнішньої вигоди. Виокремлено три критерії розмежування — емоційний фон, наявність тригера (провокації) та кінцеву мету діяння. З посиланням на критику B. J. Bushman та C. A. Anderson авторка показує, що на практиці судовий експерт-психолог найчастіше стикається зі «змішаною мотивацією», коли діяння поєднує ознаки обох видів агресії, а спроба штучно віднести злочин лише до однієї категорії знижує точність експертного висновку й оцінювання ризику повторного насильства.

Ключові слова: інструментальна агресія, реактивна агресія, змішана мотивація, судово-психологічна експертиза, оцінювання ризику насильства, кримінальна психологія.

Постановка проблеми. У кримінальній психології та практиці розслідування насильницьких злочинів розуміння природи агресії є ключовим для встановлення мотивів діяння. Традиційно агресію поділяють на реактивну (імпульсивну, ворожу) та інструментальну (проактивну). Такий поділ допомагає судовим експертам та слідчим розрізняти непередбачувані злочини, вчинені в стані сильного емоційного збудження, від холоднокровних, заздалегідь спланованих убивств. Однак на практиці експерти часто стикаються зі змішаними формами агресивної поведінки, коли діяння поєднує як емоційні, так і прагматичні цілі. Це створює складнощі під час проведення судово-психологічної експертизи та оцінюванні ризику повторного насильства.

Актуальність дослідження. Зростання складності насильницьких кримінальних правопорушень загострює проблему точного визначення суб'єктивної сторони злочину в судово-психологічній практиці. На думку низки дослідників [5], значна частина умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень не є чистим проявом афекту чи виключно холодного розрахунку, а демонструє полімотивованість. Водночас у наявних наукових джерелах та експертній практиці зберігається жорстка дихотомія інструментальної та реактивної агресії, яка часто не відповідає реальним механізмам діяння. Ця прогалина між суто теоретичним розмежуванням агресії та реальними злочинами зі змішаною мотивацією призводить до суперечностей в експертних висновках і знижує точність оцінювання динамічних чинників ризику насильства. Це зумовлює нагальну потребу в систематизації психологічних критеріїв їх практичного розмежування.

Мета. Проаналізувати психологічні критерії розмежування інструментальної та реактивної агресії і визначити проблеми, що виникають під час застосування цієї дихотомії у практиці оцінювання насильницьких злочинців.

Аналіз стану опрацювання питання. Проблема диференціації агресії має тривалу історію дослідження. Dodge та Coie заклали емпіричну основу поділу агресії на реактивну та проактивну, пов'язавши їх із різними механізмами обробки соціальної інформації [4]. У вітчизняній

науці Медведєв розглядає інструментальну агресію як спосіб досягнення цілей, не пов'язаних безпосередньо із заподіянням шкоди (наприклад, корисливий мотив під час розбою) [1]. Шепітько і Коновалова наголошують на важливості розрізнення цих видів агресії для експертного встановлення суб'єктивної сторони кримінального правопорушення [2]. Кацавець детально описує емоційні чинники, що запускають реактивну агресію у відповідь на фрустрацію [3]. Водночас зарубіжні дослідники Bushman та Anderson у своїй фундаментальній праці піддали критиці жорстку дихотомію цих понять, аргументувавши, що багато агресивних дій мають змішані мотиви, тому жорстка дихотомія не здатна адекватно їх описати [5]. Відтак, проблема практичного застосування цих критеріїв експертами потребує додаткового аналізу.

Виклад основного матеріалу.

1. Сутнісні характеристики понять. Реактивна (ворожа, імпульсивна) агресія виникає як безпосередня реакція особи на реальну чи уявну загрозу, провокацію або фрустрацію. Її головною і часто єдиною метою є завдавання шкоди джерелу подразнення. Вона супроводжується високим рівнем фізіологічного та емоційного збудження (гнівом, люттю), що призводить до звуження свідомості та зниження поведінкового контролю [3; 4]. Інструментальна (проактивна) агресія є цілеспрямованою, продуманою поведінкою, у якій заподіяння шкоди іншій людині не є самоціллю, а виступає лише інструментом (засобом) для здобуття іншої вигоди: матеріальних цінностей, влади, статусу, усунення перешкод тощо. Емоційне тло при цьому залишається відносно стабільним [1].

2. Критерії розмежування. Спираючись на аналіз літератури [1; 4], можна виокремити три базові критерії розмежування цих феноменів:

Емоційний фон: для реактивної агресії характерне гостре емоційне збудження; для інструментальної – «холоднокровність» або мінімальне збудження.

Наявність тригера (провокації): реактивна агресія завжди має пусковий механізм (образа, напад); інструментальна планується заздалегідь і не залежить від безпосередніх дій майбутньої жертви.

Кінцева мета: за реактивної агресії метою є сам акт завдання шкоди; за інструментальної – отримання зовнішньої винагороди.

3. Проблема застосування на практиці. Попри чіткість теоретичних критеріїв, їх застосування під час складання психологічного профілю чи проведення експертизи стикається з проблемою «змішаної мотивації». Як зазначають Bushman та Anderson, ця дихотомія є надмірним спрощенням, що не враховує агресію зі змішаними мотивами [5, p. 275]. На практиці судовий експерт-психолог аналізує діяння, які поєднують обидва види. Наприклад, замовне вбивство (типова інструментальна агресія) може супроводжуватися ситуативним гнівом, якщо жертва чинить несподіваний опір. Навпаки, реактивна агресія в процесі розвитку конфлікту може набути інструментальних рис (особа, вдаривши кривдника в стані гніву, раптово вирішує заволодіти його майном) [2]. Спроба експерта штучно «втиснути» багатогранний злочин лише в одну категорію призводить до неповного висновку і хибного оцінювання ризику майбутнього насильства, адже профілактика цих двох видів агресії вимагає абсолютно різних психологічних втручань.

Висновки.

1. Інструментальна та реактивна агресія розмежовуються за трьома основними критеріями: рівнем емоційного збудження, наявністю зовнішньої провокації та кінцевою метою діяння (шкода як мета проти шкоди як засобу).

2. Застосування цієї теоретичної дихотомії в реальній судово-психологічній практиці є проблематичним через полімотивованість більшості насильницьких кримінальних правопорушень, де прагматичні цілі тісно переплітаються з емоційними імпульсами.

3. Урахування сучасних наукових підходів, що критикують жорстке розведення цих понять, дозволить судовим експертам уникати спрощень під час аналізу суб'єктивної сторони вбивства та більш точно оцінювати динамічні чинники ризику насильства.

Список використаних джерел

1. Медведєв В. С. Кримінальна психологія : підручник. Київ : Атіка, 2004. 368 с.

2. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. Юридична психологія : підручник. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2025. 280 с.

3. Кацавець Р. С. Кримінальна психологія : навч. посіб. 3-тє вид., допов. Київ : Алерта, 2025. 162 с.

4. Dodge K. A., Coie J. D. Social-information-processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. Journal of Personality and Social Psychology. 1987. Vol. 53, No. 6. P. 1146–1158. DOI: https://doi.org/10.1037/0022-3514.53.6.1146.

5. Bushman B. J., Anderson C. A. Is it time to pull the plug on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? Psychological Review. 2001. Vol. 108, No. 1. P. 273–279. DOI: https://doi.org/10.1037/0033-295X.108.1.273.

Instrumental and Reactive Aggression: Criteria for Distinction and the Problem of Their Practical Application

Laskorunska Ye. K.

Abstract. The paper analyses the psychological criteria distinguishing instrumental (proactive) from reactive (hostile) aggression and the problems of applying this dichotomy when assessing violent offenders. Reactive aggression arises as an immediate response to provocation or frustration and is accompanied by acute emotional arousal, whereas instrumental aggression is purposeful, cold-blooded conduct aimed at an external reward. Three distinguishing criteria are identified: emotional background, the presence of a trigger, and the ultimate goal of the act. Drawing on Bushman and Anderson's critique, the author shows that in practice a forensic psychologist most often encounters "mixed motivation," where an act combines features of both types of aggression, and that forcing it into a single category reduces the accuracy of the expert opinion and of violence-risk assessment.

Keywords: instrumental aggression, reactive aggression, mixed motivation, forensic psychological examination, violence risk assessment, criminal psychology.

References

1. Medvediev V. S. Kryminalna psykholohiia [Criminal psychology] : pidruchnyk. Kyiv : Atika, 2004. 368 s. [in Ukrainian].

2. Shepitko V. Yu., Konovalova V. O. Yurydychna psykholohiia [Legal psychology] : pidruchnyk. 4-te vyd., pererob. i dopov. Kharkiv : Pravo, 2025. 280 s. [in Ukrainian].

3. Katsavets R. S. Kryminalna psykholohiia [Criminal psychology] : navch. posib. 3-tie vyd., dopov. Kyiv : Alerta, 2025. 162 s. [in Ukrainian].

4. Dodge K. A., Coie J. D. Social-information-processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. Journal of Personality and Social Psychology. 1987. Vol. 53, No. 6. P. 1146–1158. DOI: https://doi.org/10.1037/0022-3514.53.6.1146.

5. Bushman B. J., Anderson C. A. Is it time to pull the plug on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? Psychological Review. 2001. Vol. 108, No. 1. P. 273–279. DOI: https://doi.org/10.1037/0033-295X.108.1.273.

Бібліографічний опис (ДСТУ 8302:2015): Ласкорунська Є. К. Інструментальна та реактивна агресія: критерії розмежування і проблема їх застосування на практиці. Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа і спеціальних знань в юридичній практиці. 2026. Т. 11, № 2 (62). С. 39–42. DOI: https://doi.org/10.53672/ej.6.2026.03.02.